MACZÁK IBOLYA: KÖLCSÖNZÉS ÉS KOMPOZÍCIÓ: SZÖVEGALKOTÁS 17–18. SZÁZADI SZERZŐK PRÉDIKÁCIÓIBAN, BP., MTA–PPKE BAROKK IRODALOM ÉS LELKISÉG KUTATÓCSOPORT, 2019 (PÁZMÁNY IRODALMI MŰHELY, LELKISÉGTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK, 23).

MACZÁK, IBOLYA: KÖLCSÖNZÉS ÉS KOMPOZÍCIÓ: SZÖVEGALKOTÁS 17–18. SZÁZADI SZERZŐK PRÉDIKÁCIÓIBAN [BORROWING AND COMPOSITION: TEXTUAL COMPOSITION IN THE SERMONS OF 17TH AND 18TH CENTURY AUTHORS], BUDAPEST, MTA–PPKE BAROKK IRODALOM ÉS LELKISÉG KUTATÓCSOPORT, 2019 (PÁZMÁNY IRODALMI MŰHELY, LELKISÉGTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK, 23).

Maczák Ibolya a kompilációkutatás legavatottabb magyarországi szakértőjének számít ma. A 2008-ban megvédett PhD-disszertációjában, majd az ebből készült 2010-es könyvében (Elorzott szavak) lényegében önálló módszertant dolgozott ki a 17–18. századi katolikus prédikációgyűjtemények kompilációs technikájának leírására. Monográfiája alapjaiban írta át a 17. század végi katolikus prédikációs gyakorlat megközelítési lehetőségét, és számos további kutatást generált – azt mondhatjuk, az általa kezdeményezett kutatások lassan iskolává nőtték ki magukat.

Számos, a témában megjelentett tanulmány után Maczák Ibolya ismét monográfiával jelentkezett, melyet ismételten a kompilációnak szánt. Feltehető tehát a kérdés: Lehet-e még újat mondani a kompilációról? Az adatok növekvő sora, a kvantitatív növekedés átcsap-e új, kvalitatív eredményekbe, megtudunk-e valami újat a kora újkori kompilátorok tevékenységéről?

Maczák Ibolya legújabb kötete három 17–18. századi prédikációszerzőt választ témájául: Illyés András kötetei a 17. század végén, Kelemen Didáké a 18. század elején, Stankovátsi Leopold beszédei pedig már ugyanezen század végén láttak nyomtatásban napvilágot. Ekképpen ez a három életmű egy teljes évszázadot lefed, és vizsgálatuk esetleg nemcsak egyéni, a szerzőre jellemző, de minden bizony-

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2022.4.8

nyal általánosabb megfigyeléseket is lehetővé tesz. Ahogy Maczák fogalmaz: „Kutatásom fontos célja volt annak vizsgálata, hogy az életművek miként reprezentálják koruk szövegalkotási tendenciáit." (28.)

A kötet első fejezetében ismerteti a szerző az elemzési szempontokat, amiket korábbi kutatásai során dolgozott ki. A szempontok nemcsak a kutatás, hanem az eredmények bemutatásának lépéseit is meghatározták: vagyis a kötet szerkezetét alakították.

A szempontokat bemutató, Az átvételek mértéke c. alfejezetben megjelenik az excerpálás nemzetközi szakirodalma. A kora újkori prédikációirodalom magyarországi kutatásába az excerpálás fogalmát ugyancsak Maczák Ibolya vezette be. Excerpálás nélkül a kompiláció nem létezhetne: ennek során a szerzők kivonatokat készítettek olvasmányaikból, és minden bizonnyal ezek lehettek kompilációs tevékenységük kiindulópontjai. Ugyanakkor természetesen az sem kizárt, hogy közvetlenül az eredeti forrásból, annak nyomtatványából kompiláltak – erre is van példa a kiterjedt nemzetközi szakirodalomban. Sőt, a jelen kötet példái is sejtetnek ilyen megoldásokat. Tény azonban, hogy az ilyen kivonatok, jegyzetfüzetek híján nem tudjuk, miként történt aktuálisan a kompiláció. S mivel jelenleg szűkösen állnak rendelkezésünkre ilyen források, nagyon is érthető Maczák Ibolya azon döntése, amikor is távol tartja magát a csábítástól, hogy találgatásokba bocsátkozzék a jegyzetelés módjait illetően. Ugyanakkor nekem talán recenzensként nem kell ennyire korlátoznom magamat.

A három vizsgált életmű kiválasztásának szempontja messzemenőkig érthető: a korábbi kutatások során bebizonyosodott, hogy a három szerző, Illyés András, Kelemen Didák és Stankovátsi Leopold jelentős mértékben kompilálta műveit. A korábbi kutatásokból (jórészt saját kutatásaiból) kiindulva Maczák most a teljességre törekedett – igyekezett a szerzők teljes prédikációs életművét górcső alá venni.

Illyés Andrást érzékelhetően az a szándék vezette, hogy minél több prédikációt adjon ki nyomtatásban. Újra felhasználta saját prédikációit is (új címmel, új funkcióba helyezve jelentette meg őket), aztán magyar szövegeinek latin fordítását elkészítve latin nyelvű prédikációs köteteket is megjelentetett. Sőt: önmagát is kompilálta – nemcsak prédikációit, hanem szentéletrajzait is kompilációs forrásként használta.

Az ünnepekre írt három kötet tehát először magyarul, ezután a szerző latin fordításában (Maczák szerint tükörfordításban) is napvilágot látott. A vasárnapi prédikációk köteteinek sorsa fordított időrendet mutat: ezek először jelentek meg latinul, majd a latin alapján készültek magyar fordítások, amiket azután Illyés nyomtatásban megjelentetett.

Maczák meggyőzően érvel amellett, hogy Illyés, aki jelentős mértékben használt olasz nyelvű forrásokat, nem használta olasz forrásainak latin nyelvű változatát akkor, amikor a magyar ünnepi prédikációit latinra fordította (lásd az 59. oldalon található táblázatot), de már használta a latint akkor, amikor a vasárnapi prédikációkat készítette el – először latinul. Felmerül a kérdés, lehetséges-e, hogy az ünnepi prédkációk készültekor latin források híján dolgozott, majd pár év múlva, amikor a vasárnapi prédikációkat készítette, akkor már hozzáfért az olasz szövegek latin fordításához is, amihez korábban nem. Mi motiválhatta, hogy vasárnapi prédikációit előbb latinul készítette el, majd később magyarul – pont fordított utat járva be, mint ahogy tette az ünnepi prédikációkkal? Írói megfontolások? Vagy a forráselláttottság jelentette azt az adottságot, ami ezt magyarázná? Nem túl részletes életrajza persze nem ad ennek eldöntéséhez semmiféle támpontot, így csak a találgatások maradnak. Tény azonban, hogy Illyés életművében nagy szerepet játszik a kétnyelvűség: latin és magyar nyelven egyaránt megjelentek művei. És a jelen munkájában megjelentetett eredményekkel Maczák Ibolya nagymértékben hozzájárult Illyés műveltségének megértéséhez is.

Illyés életműve kapcsán ismeretes egy olasz nyelvű, szemelvényeket tartalmazó kéziratos jegyzetfüzete, ami izgalmas forrást jelent a kutatás számára. Örömmel láttam volna ezért egy olyan táblázatot is, amiben Illyés kéziratos excerptum-gyűjteményének a szövege is szerepel, pl. a monográfiában említett Szent Erzsébet-prédikáció kapcsán. Sőt, az összehasonlítást valójában Antonio di Fiorenza nyomtatott olasz szövegével kezdve, ennek a jegyzetfüzetben rögzített olasz variánsával folytatva, majd a legendagyűjtemény, a prédikációk (vajon teljesen változatlan a szent ünnepére és Az özvegyek tüköre címmel megjelent?) magyar szövegével és végül a latin prédikációfordítás szövegével együtt.

Kelemen Didák munkásságára az utóbbi években nagyobb figyelem irányult, nem kis részben kultuszpolitikai okok miatt. Ennek köszönhetően viszont az életművet érintő tudományos eredmények is megszaporodtak, többek közt a szerző kutatásainak is köszönhetően. A jelen kötet is tartalmazza például a Kelemen Didák és Bernárd Pál kapcsolatára vonatkozó kutatási eredményeit, ill. a Miskolcon talált kéziratos prédikációgyűjtemény kérdését. Ugyanakkor újakat is hozzátesz: újabb miskolci kéziratos levéltári forrást, Bernárd Pál kilétére vonatkozó, újabban feltárt adatokat, ami alapján Bernárd Pál és Kelemen Didák kapcsolata új megvilágításba kerül, ill. a kompilációs munka során eddig számba nem vett forrásokat: Lépes Bálint „tükreit" vagy Stanyhurst latin nyelvű elmélkedését (ez utóbbi esetében nem érthető számomra, hogy miért az 1674-es kiadás kerül be a láb-

jegyzetbe az első, 1661-es antwerpeni helyett – vajon ennek lenne nyoma a magyarországi könyvlistákon?).

Kelemen Didák kompilációs gyakorlata pedig azért különösen érdekes, mert vizsgálható rajta a változatos forrásfelhasználás, a különféle terjedelmű szövegátvételek kezelése, ami az excerpálás különféle gyakorlatára utalhat.

A mariánus hitszónok, Stankovátsi Leopold munkássága alkotja a kötet harmadik pillérét. Stankovátsi korának népszerű szónoka volt, akinek prédikációi – saját megjegyzése szerint – a kéziratos nyilvánosságba is utat találtak.

Kompilációs gyakorlata azért izgalmas, mert nagy terjedelmű szövegátvételekkel operált, amelyek esetében a változtatások nyomon követése többféle megfigyelésre ad lehetőséget, különösen ami a szerkezeti változtatásokat illeti. Elsősorban Pázmánytól kompilált, és kompilációs forrása szigetszerűen jelenik meg köteteiben. Maczák felhívja a figyelmet, hogy Stankovátsi egyik kötetében a perikóparend és a szerző által meghatározott tematikus egység mellett, úgy tűnik, a kompilációs gyakorlat is szerkezetmeghatározó tényezőként van jelen.

Az utolsó nagy fejezet a három hitszónok kompilációs technikájának összehasonlításából adódó következtetésekre fókuszál. Jó alapot biztosítanak az összehasonlításra azok az esetek, amikor szerzőink egy-egy forrás ugyanazon részletét használják – különféleképpen: pl. Illyés és Stankovátsi Pázmány áldozócsütörtöki prédikációját. Itt ismét erőteljesen jelenik meg az excerpálás problémája az olvasó horizontján: míg Illyés szövegrészletei nagyobb fokú egyezést mutatnak a Pázmány-prédikációval, addig a szövegszerű egyezés kisebb mértéke mellett a Stankovátsi-beszéd jobban ragaszkodik a Pázmány-szöveg szerkezetéhez. Vagyis minden jel szerint másféleképpen jegyzetelték ki a Pázmány-szöveget: Illyés majdnem szó szerinti excerptumokat gyárthatott, míg Stankovátsi számára a szöveg logikai váza, a beszéd tartalmi szerkezete lehetett feljegyzésre érdemes. Stankovátsinak ezt a szövegprodukciós gyakorlatát a további összehasonlítások is igazolják. Ahogy Maczák fogalmaz: „Stankovátsi a beszédek logikai struktúrájára fordított nagyobb gondot". (165.)

Ahol pedig a Stanyhurst-munka latin eredetijének kompilálásáról van szó – Kelemen Didák és Stankovátsi esetében –, érdemes lenne a latin eredetivel történő összevetéssel bővíteni a táblázatokat, és akkor már fordítástechnikai különbségekként is kezelni a kompilációs gyakorlat különbségeit.

Bernárd Pál és Illyés Kalauz-kompilációja megint másként mutat rá a forráshasználat különbözőségére: úgy vélem, a Bernárd-féle, a forrásszöveget bővítésekkel szétszabdaló módszer („bár Bernárd Pál jelentős mértékű szöveget vett át a Kalauzból, más [akár korábbi,

saját] szövegével bővítette azt" – 157.) már az excerpálás során eldőlhetett, vagyis nem kizárt, hogy Bernárd szétszabdalt excerptumokat jegyzetelt le.

Ugyanakkor a saját kompilált szövegrészét másképpen újrahasznosító Kelemen Didák példája azt mutatja, az excerpálás módjára valóban csak nagyon óvatosan lehet következtetni. Kelemen Pázmánytól kompilálja a Croesus király fiáról szóló exemplumot, szinte változatlanul illeszti be a szövegrészt a Buza fejek második nagypénteki prédikációjába. Majd a történet később két halotti prédikációjában is felbukkan: a Krucsai Márton felett és a Csáki Krisztina felett mondott beszédekben – ezekben már a prédikációs kötetétől különböző szövegezésben. A Csáki Krisztina halálára írt beszéd egy egész hosszú – 60 soros – szövegrészt tartalmaz a Krucsai Márton felettiből: tehát önmaga forrása, ebben az esetben minden bizonnyal, nem valamiféle jegyzetfüzet lehetett.

Az összehasonlítást egy új forrás, a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárában őrzött kéziratos úrnapi beszéd (elhangzott: 1792, 1806) vizsgálata zárja. A szöveg nagyban támaszkodik Kelemen Didák azonos alkalomra írott beszédére, ami azonban Pázmány-szöveg (vagy Pázmány- és Bernárd Pál-szöveg) kompilációja. Így Maczák egy sajátos diakrón kompilációs sort tud igazolni, ugyanakkor találata azt is mutatja, hogy a 19. század elején még használatban voltak Kelemen Didák prédikációi.

Az összefoglalásban Maczák 10 pontban összegzi a kutatás eredményeit. Az impozáns mennyiségi eredményeken túl (lett légyen szó az azonosított kompilált szövegegységek és az újonnan feltárt források nagy számáról) szükséges kiemelnünk azt, hogy az életművek teljességére kiterjedő vizsgálat, mely ennek a kötetnek a hatalmas vállalása és eredménye, a kötetek szerkezetével kapcsolatosan is új belátásokhoz vezet. Fontos eredmény továbbá a kompilációs stílusok közti különbségtétel. A kéziratos források beemelése a vizsgálatba nagyon eredményesnek bizonyult – jómagam itt látom a kutatás folyatatásának legfőbb lehetőségét, főképp ami a kéziratos jegyzetek, vázlatok számának bővítését illeti.

Szükséges még külön szót ejtenem a kötetben használt táblázatokról.

A többszáz prédikáció átvizsgálása és a vizsgálat eredményeinek rögzítése új típusú táblázatos megoldásokat tett szükségessé. Ennek megfelelően többféle táblázattal találkozunk:

Az egyik fontos táblázattípus a kötetek prédikációinak szisztematikus forrásközlései: ilyenkor a bal oldali oszlopban a vizsgált prédikáció, jobb oldalt azok a források vannak felsorolva, amikből a szerző kompilált. Mivel ilyenkor a kompilációs módszerrel létrehozott prédikáció a vizsgálat kiindulópontja, és számos esetben egy

prédikációhoz több forrás is rendelhető, így indokolt a két oszlop sorrendje is.

A részletes szövegösszehasonlító táblázatok esetében fordított logikát láthatunk: a bal oldalon áll a kiinduló, felhasznált szövegrész, jobb oldalon pedig az, amiben a jelöletlen átvételt azonosította Maczák. Ez a táblázat a többszörös források kezelésére is alkalmas: például ha nem egy, hanem két szövegből kompilált a szerző. Ugyanakkor van ebből a típusból olyan táblázat is, ahol a forrás és a felhasználó prédikáció sorrendje felcserélődik: Pietro Rota prédikációi számos Illyés-szöveg forrását jelentették, de a szövegösszevetést bemutató táblázatban a 39–40. oldalon a Rota-szöveg a jobb oldali oszlopban áll. Noha teljesen érthető így is az összevetés, ugyanakkor az egységesség érdekében célszerű lett volna a többi helyen található közlési gyakorlatot követni. Ugyanez a megjegyzésem érvényes a 42. oldalon a Káldi–Illyés kölcsönzést ábrázoló táblázat viszonylatában is.

Míg az első típusú, általában a fejezeteket záró nagy táblázatok nagyon informatívak, hiszen az egész életművet, a szerző összes prédikációját áttekintik a kompilált források bemutatásával, kevésbé tudom értelmezni azokat a táblázatokat, amelyek egy adott szerzőnél egy adott forrás előfordulásának a gyakoriságát hivatottak bemutatni. Ilyen táblázatot látunk pl. a 23–24. oldalon. A sorszámok egyszerűen a Káldi-átvételek mennyiségét jelölik – magyarázat híján ezt első pillantásra nehezen értettem meg –, ugyanakkor a felsorolás kissé öncélúnak hat a célszövegek, vagyis a Káldit mint forrást használó Illyés-szövegek (de legalábbis a kötetek) feltüntetése nélkül.

Összességében elmondható, hogy Maczák jól működő táblázatos megoldásokat talált, ugyanakkor célszerű lett volna fejlécet is szerkeszteni a táblázatoknak.

Jól áttekinthetők és informatívak az ágrajzok is: Maczák az egyes prédikációk szerkezetét bemutatandó használja őket, pl. amikor egy prédikátor a forrásszövegből több újat szerkeszt, a kiinduló szöveg szerkezetének szétbontásával, átalakításával.

Maczák Ibolya kötete meggyőzött arról, hogy lehet még újat mondani a kora újkori katolikus prédikáció kompilációjáról. A teljes életművek vizsgálata valóban kirajzol egymástól jól elkülönülő prédikátori módszereket, a filológiai aprómunka számos tévedéssel vagy elhamarkodott következtetéssel számol le, és folytonos óvatosságra int a kompilációról tehető kijelentésekkel kapcsolatosan. Ez az elhamarkodott, elnagyolt kijelentések megfogalmazásától is megóvó, nagyon szimpatikus önmérséklet jellemzi Maczák Ibolya monográfiáját, és talán ennek is köszönhető, hogy jóllehet Stankovátsi esetében hangsúlyozza a szerző, hogy „kevéssé a kölcsönzés, inkább saját,

újonnan kialakítandó szövege foglalkoztatta” (165.), merészebb következtetésekre itt sem ragadtatja magát.

(ism.: Tasi Réka)